

Հաս Սերк. Вѣст. Գերման աւետարանական եկեղեցական կոմիտեաի վերայ շատերը կասկածով են նայում, կարծում են, որ միանալով այդ կոմիտեան՝ կը կորցնեն իրանց ինքնուրոյնութիւնը, աղատութիւնը, կախման դրութեան մէջ կը մնան. և ութեղացած կոմիտեաք կարող կը լինի Հռոմի եկեղեցու գերը կատարել իւր հաւատակիցները վերաբերութեամբ:—Անհաւատալի բան չը կայ: Այս կոմիտեաի նման մի դաշնակցութիւն են կազմել Աւստրիայի աւետարանական լուտերական գերմանացիներն էլ նոյն նոյեմբերի 10-ին, կենդրոնավայր ընտելով Վիեննան, որի նպատակը պէտք է լինի՝ ժողովներ կազմելով, երեկոյթներ, հրապարակական դատախօսութիւններ և տօներ սարքելով, գրքեր հրատարակելով, լուտերական համայնքների թշուառներին օգնելով, եկեղեցիներ շինութեան օժանդակելով, լուտերականներին պաշտպանելով՝ թեթեւացնել նրանց կարիքները,...

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻԹԻԻՆԸ ԵՒ ԲՈՒԴԴԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔՈՒՄ

Վերջաբանում աւելորդ չէր լինի համառօտ կերպով մտանանիշ անել այդ երկու համաշխարհային կրօնների հիմնական տարբերութիւնների վերայ, որպէս զի քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը և աստուածային լինելը ևս առաւել պարզ աչքի ընկնի:

Բուդդան իւր դարի որդին էր: Նա մեծացաւ արեւելեան ճոխութեան մէջ, առատութեամբ ճաշակեց կեանքի վայելչութիւնը, ունէր կանայք և պարեկներ, և միայն կեանքից զդուելուց յետոյ դարձաւ նա յեղափոխական: Երբ Բուդդան մի ըզբօսանքի ժամանակ, ճանաչեց կեանքի դառնութիւնն ու վըշտերը, պատահեալ մի ճերուռու, դօսացածի, մեռեալի և մի ճգնաւորի, որը նորան—կեանքից յուսահատուածին, խորհուրդ տուեց վախչել աշխարհից, այն ժամանակ նա անհաւատարմութեամբ թողեց իւր կնոջը և կեանքի տանջանքից մի փրկութիւն գտնելու համար, ողորմութիւն հաւաքող կրօնաւոր դարձաւ: Վերջապէս նա իւր ժամանակի փիլիսոփայութեան եղ-

բաղադրութիւններէց կազմեց մի նոր վարդապետութիւն և ինքը հանդէս եկաւ իբրեւ Բուդդա, իբրեւ «լուսաւորիչ»: Այսպիսի ներքին յուզումներ Յիսուսը չէ ունեցել. նա կարիք չունէր իւր անցեալի համար տանջուելու: Նա մեծանում էր ինչպէս ամեն ոք, ինչպէս պատուիր ծառի, Նորա հոգին չէր յուզում զգայականութիւնից. նա ոչ հաւատադրութ էր և ոչ որեւէ արատ կամ բիծ ունէր: Ոչ թէ կեանքից զզուելով, այլ երկնաւոր Հօր կոչը բերեց Նորան սիրոյ և փրկութեան կրօնի փշալից ճանապարհի վերայ:

Բուդդան սովորական, իւր տեսակի մի հասարակ բաղդաւոր մարդ էր:—«Արդեօք, Վսեմափայլ Տէր, դուք բաղդաւոր էք ապրում», հարցրեց Նորան մի անգամ մի գիւղացի: «Այո, աշակերտ», պատասխանեց նա, «ես ապրում եմ բաղդաւոր: Ես այն անձնաւորութիւններից մէկն եմ, որոնք երկրիս վերայ բաղդաւոր են ապրում»: Բուդդային պահասում էր միմիայն գործունեայ տաք սէր դէպի իրեն հաւատար մարդը: Մարդկային տանջանքներից ազատուելու համար նա ուրիշ ոչ մի սփոփանք չունէր քան եթէ՝ «եղիր կրօնաւոր, մեռիր կեանքի և քեզ համար»: Նորա սէրը կրաւորական սէր էր: Այդ պատճառով այդ սէրը տէրութեան, ընտանեկան և ժողովրդի կեանքի վերանորոգութեան համար ո՛չ մի օգուտ չունեցաւ: Հանդամանքները կարող են միևնոյնը մնալ, բայց կրօնաւորը աշխարհային գործերի և հոգսերի մէջ ո՛չ մի մասնակցութիւն չպիտի ունենայ: Եւ այդ մարդը, որ ողորմութիւն էր հաւաքում, այնու ամենայնիւ աշխուհական մնաց, իւր համար բարձր դասակարգից աշակերտներ ընտրեց և իւր հոգեւոր օրհնութիւնից զրկում էր հէնց նոցա, որոնք աւելի կարելի ունէին. օր. հիւանդներին, մինչև 15 տարեկան երեխաներին, ճորտերին, սարուկներին, աստիճանաւորներին և զինւորներին, վերջիններին յատկապէս այն պատճառով, որ տէրութիւնը կը դադարէր գոյութիւն ունենալուց, եթէ բոլոր զինւորները կրօնաւոր դառնային: Բուդդայի կրճէկ տակ չէր բաքախում տաքարիւն մի սիրտ և նա մարդկայինի համար ո՛չ մի զգացմունք չունէր: Ո՛րքան տարբերում է նորանից Քրիստոսը. Սա տաժում է կատարեալ, ջերմ սէր դէպի ամեն մի մարդ, մանաւանդ դէպի աշխատաւորները և ճնշուածները, այդ սէրը կամենում է կեանքի բոլոր յարաբերութեանց մէջ նոր հոգի մտցնել, նա տարածուում է նոյն իսկ թշնամիներէ վերայ և ներում է նոցա, այդ սիրով Քրիստոս գնում է խաչուելու—և մեռնելու մեղաւորի մահուամբ մեղաւոր աշխարհի համար: Բուդդան վախճանուեց խորին ծերութեան մէջ թու-

Նաւորուած խողի միս ուտելով, իսկ Քրիստոս աշխարհի մեղքերի համար կամաւորապէս իւր կեանքը զոհ բերեց: Նորա մահը իւր խոնարհութեան պատիւ և իւր կենսունակ սիրոյ վերջաբանն էր: Այդ սէրը մեզ համար մի մխիթարանք է, որ չնայած մեր մեղաւոր լինելուն, այնու ամենայնիւ մենք կարող ենք մեր հայեացքը հաւատով դէպի մեր երկնաւոր Հայրն ուղղել: Բուդդան—աշխարհից մի փախստական, աշխարհն արհամարհող, բըթամիա մի կրօնաւոր էր, իսկ Յիսուսը—աշխարհի Փրկիչ: Երբ Բուդդան վերափոխուեց Նիրվան, նա թողեց իւր ախուր աշակերտներին միմիայն իւր վարդապետութիւնը: «Աւրեմն Անանդա» ասաց մեռնողը, «գուցէ դուք կարծում էք, թէ գործը կորցրեց իւր ուսուցչին, մենք այլ ևս ուսուցիչ չունինք: Անանդա, դուք այդպէս երբէք չպիտի մտածէք: Այն վարդապետութիւնը և օրէնքները, որ ես ձեզ ուսուցիւ և յայտնեցի, նորա կլինին ձեր ուսուցիչն իմ տեղ»: Քրիստոս վախճանուելիս իւր հետևողներին թողեց ոչ միայն աստուածային սիրոյ աւետարանը, ո՛ր խորհուրդները, այլ և իւր հողին և յայտնեց նոցա իւր երկրորդ փառաւոր գաղութար: Արդեօք հարկաւոր է խօսել նաև Քրիստոսի յարութեան—աշակերտների հաւատն ամբողջացող և մեր քրիստոնէական եկեղեցին հաստատող այդ հրաշալի դէպքի մասին: Աստուծոյ կողմից այդ նորա կենաց ապացոյցն է, իսկ մեզ համար փաստ, որ ոչ թէ Բուդդան, այլ միայն նա է «ճանապարհը, ճշմարտութիւնը, կեանքը, և որ նա մեզ հետ է մինչև աշխարհի վախճանը»:

Այդ պատճառով Քրիստոս աստուածային կրօնի կենդրոնն է կազմում, և առանց Քրիստոսի անձնաւորութեան այդ կրօնը կը կորցնի իւր ոյժն ու ոգին: Իսկ բուդդայականութիւնը կարող է իւր հիմնադրի հետ առանց մի որևէ յարաբերութիւն ունենալու գոյութիւն ունենալ: Այստեղ բուդդայականութիւնը և Բուդդան գոյութիւն ունին դատ դատ, և երբ Բուդդան մի անգամ նախագծել է վերկութեան ճանապարհը, ամեն մարդու մնում է միայն գնալ Նիրվանի այդ սառն և մութ շաւղով առանց երկնքից օգնութիւն յուսալու, առանց կենդանի հաւատի ուսուցչի ներկայութեան *):

Նոյն իսկ Բուդդան ինքն ընդունում էր, որ բուդդայա-

*) Վերջին դարերի բուդդայականութիւնը շատ փոփոխութեան ենթարկուեց ևւ սեղծեց իւր համար Բուդդայի աստուածութիւնը, երկիւնքը իս աստուածներով, անձնական երշակութիւնը ևւ դժոխք—մի փաստ, որ երկիւնքական փոփոխութիւնը ժողովրդին քաւականութեան չէր տալիս:

կանութիւնը իւր սկսեմամբ Երեւանի կաղամակերպութեան մէջ անհետեւողական է և տրամաբանական ոչ մի կապ չունի, որ նա արմատական նիւթապաշտութեան և ծայրահեղ բնազանցութեան միաւորութեան մի խառնուրդ, վերին աստիճանի պահասաւոր մի վարդապետութիւն է: «Աշակերտներ, ասում է Բուդդան, ինչ որ ես իմացայ և ձեզ չյայտնեցի աւելի շատ է, քան ինչ որ ես ձեզ յայտնեցի»: Սակայն գլխաւոր հիմքերը այդ վարդապետութեան երևան են դալիս փոքր ի շատէ պարզութեամբ: Էապէս Աստուած գոյութիւն չունի, ահա այդ նիհիլիտական փիլիսոփայութեան եզրակացութիւնը: Աստուծոյ տեղ աշխարհը կառավարում է պատճառականութեան օրէնքը: հետեանքի և գործողութեան շաղկապման անողոր օրէնքը: Այս մեքենան, ինչպէս և Կարման (Karma) գործում է ամենայն ճշտութեամբ: Ահա բուդդայական աստուածութեան նախախնամութիւնը: Սա մի կոյր քինախնդիր է, որ ի մի է ժողովում աշխարհի վերայ պատահած դէպքերը և դոցանից հոգւոյ էութիւնը կաղմում: Մենք ոչ այլ ինչ ենք, եթէ ոչ մեր անցեալ կեանքի յանցանքների և կամ կատարած ծառայութեանց արդիւնք: — Ընդհակառակը, մենք քրիստոնեաներս Յիսուս Քրիստոսի յայտնութեան շնորհիւ հաւատում ենք Աստուծուն—Երկնաւոր Հօրը, Նորա ողորմածութեանը և սիրուն, այդ պատճառով էլ մենք կարող ենք Նորան աղօթել կատարեալ հաւատով, կարող ենք ամեն տեսակ թշուառութիւնների և կարիքի մէջ եղած ժամանակ Նորան դիմել և գիտենք, որ նա մեզ սիրում է և մեզ կ'օգնէ: Նմանօրինակ ձգտումներ ունենալը բուդդայականին արդելուած է, նա առանց աղօթքների և առանց Աստուծոյ առատ ողորմութեան վերայ յոյս ունենալու, շղթայուած է աշխարհի կարգերի հետ, որոնց առաջ նա միայն ստակումն ու զգումներ է զգում:

Այդ սարսափն ու զղումներն աւելի մեծանում են, քանի որ բուդդայականը թափանցում է աշխարհի խորքը: Ո՞րտեղից է այս աշխարհը: Ո՞վ է ստեղծել Նորան: Ոչ թէ Աստուած, այլ ինքը մարդը: Ի՞նչպէս կարող են մարդիկ սիրել կեանքը, երբոր նորա էլ պատճառականութեան օրէնքով և Բուդդայի տուած որոշ ձևով են աշխարհի հետ առաջ եկել: Աստուած չէ թէ աշխարհի համար հոգին ու նիւթը ռոտեղից առաջ եկան, այլ որ «աշխարհը ոչ սկիզբ ունի և ոչ վերջ. աշխարհի սկիզբն անիմանալի է, իսկ հոգիները գոյութիւն են ըստանում ու վերանորոգւում օդի միջոցով»: Աշխարհի գոյութիւնը—մարդկանց մեղքն է, քայց խկապէս աշխարհը իրօք դո-

յուրիւն չունի, նա առ երեոյթ է միայն: Այն առարկաները, որոնք առաջ են եկել «ոչինչ», ձեանում են միայն և նորից դառնում են «ոչինչ»: Իսկ այս առերեոյթ գոյութիւն ունեցող աշխարհում ապրող մարդիկը: Նոքա նոյնպէս «ոչինչ» են: Այսօր այն օրից, երբ նոքա առաջ եկան, չգիտենալով հանգերձ որ կեանքը տանջանք է միայն, հրապուրւում են Տանհու (Tanha) և հակուած են դէպի կեանքը, այդ պատճառով ենթակայ են ապականութեան: Մարմինը դատապարտուած է մահուան, ուստի պէտք է նորանից երես դարձնել, նա «ոչինչ» է: Ոգին ևս գոյութիւն չունի. նա միայն գիտութեան գոյացութեան ժամանակաւոր այրումն է, որն ամենայն ըսպէ փոփոխութեան ենթակայ է, ինչպէս հուրը: Հոգին—ներքին էակը—նմանապէս գոյութիւն չունի: Մարդն ամբողջապէս ներկայացնում է թափառող ոյժերի և նիւթերի մի կոյտ, բայց ոչ իրօք գոյութիւն ունեցող և անկախ զարգացող էակ: Ամենից սուրբը, ինչ որ մենք զգում ենք, Աստուծուց ստեղծուած հոգին, իւր ձգտումներով կատարելագործուելու և Աստուծոյ հետ յաւիտենական յարաբերութեան մէջ մտնելու, հոգեւոր խնդիրները և ընդունակութիւնները—բոլորը մերժում և արհամարհում են: Բայց մարդկային այս դրութեան մէջ ամենից սարսափելին այն է, որ մարդ կոչուած արարածը մահուամբ չի ոչնչանում: Նորանից մնում է երեք տեսակ բան. ապրելու ցանկութիւն, գիտութեան էութիւնը և իւր մեզքի ու ծառայութիւնների գիտակցութիւնը: Կոյր Կարման այս երեք տարրերից ստեղծում է նոր մարդուն: Ահա այս է հոգւոյ կերպարանափոխութեան վարդապետութիւնը (Seelenwandelung, aber nicht Seelenwanderung), որի մէջ մերժում է հոգիների նմանութիւնն իրենց զանազան գոյութեանց մէջ: Այսպէս իւրաքանչիւր հոգի, որպէս ժառանգ նախորդի, քարշ է տալիս «նախկին էութեան լուծը», և մաքրութեան գործը յանձնում է իւր ժառանգին, տանջուելով անցեալի համար, միևնոյն ժամանակ պատասխանատու լինելով և ապագայի համար: Քրիստոնէական մտքով անմահութեան մասին խօսք լինել չի կարող. այստեղ խօսք կարող է լինել միայն կենդանի արարածները միմեանց հետ կապող այն ներքին շղթայի մասին, որը հաւանականօրէն երբ և իցէ կը կտրուի: Ո՛րքան անմիտ է հոգւոյ կերպարանափոխութեան այս վարդապետութիւնը, որովհետեւ հոգւոյ նախկին գոյութեան մասին բոլորովին չի յիշում, որովհետեւ այդ հակառակ է թէ փորձնական և թէ հոգեբանական փորձերին.—բարոյապէս սրպէս նա աննպատակ է, որովհետեւ նոր կեանքի մէջ ոչ ոք չգիտէ

ինչ բանի համար պիտի ապաշխարի և նոյն իսկ կենդանութեամբ մտնի մէջ զգում են իրենց նորա նախկին մեղքերի համար պատասխանատու: Ո՛րքան վնասակար է այդ տեսութիւնը, որ դէպի ինքնառպանութիւն է տանում, կեանքի անտանելի պայմաններէց ազատուելու և նոցա նորերով փոխանակելու համար: Բուդդայական վարդապետութեամբ ինքնառպանութիւնը մեղք է, այլ միայն յիմարութիւն, որովհետեւ կեանքի ծանր տանջանքը անկարելի է բոլորովին դադարեցնել: Միմիայն բոլորովին սուրբ Արաչատը (Arahat), կանգնելով նիրվանի առաջ, կարող է համարձակ կերպով իւր վերայ ձեռք բարձրացնել:

Ի՛նչ զարմանալի բան է, որ բուդդայականը այսպիսի աշխարհայեցողութեան և կեանքի հասկացողութեան շնորհիւ արհամարհում է ամեն բան, ինչ որ գոյութիւն ունի և լի է միայն անյաղթելի յուռեատեա զղուանքով դէպի կեանքը: Մի փոքր մանրամասը քննենք բուդդայական դադափարի էութիւնը: «Ամեն բան տանջանք է», — այդպէս է ասում Բուդդայի քարոզած հաւատոյ դաւանանքը — չորս ճշմարտութիւնների վարդապետութիւնը, — «ծնունդը տանջանք է, ծերութիւնը, հիւանդութիւնը, մահը — տանջանք է, սիրելիից բաժանուիլը, չսիրածի հետ յարաբերութիւն ունենալը տանջանք է, ուղած բանը չստանալը — տանջանք է, կարճ ասած, ամբողջ եղելութիւնը, որպէս առանձին էակ, իւր ամբողջ բնութեամբ տանջանք է: Ահա, եղբայրներ, տանջանքի պատճառն է ուրեմն ապրելու ցանկութիւնը, կեանքի վայելքը: Իսկ ձեզ համար, ո՛ր եղբայրներ, տանջանքին վերջ տալու համար ամենաբարձր ճշմարտութիւնը պիտի լինի ապրելու և վայելքների ցանկութեան իսպառ ոչնչացումն ու մերժումը: Պէտք է յաղթել նորան, հրաժարուել և կտրուել նորանից: Իսկ լսեմ ճշմարտութիւնը այն ճանապարհի, ո՛վ եղբայրներ, որով պիտի դուք գնաք տանջանքին վերջ տալու համար, է իմ գտած շաւիղը, որի ութ մասերը կոչուում են՝ արդար զիտութիւն, արդար կամք, արդար խօսք և դորժ, սուրբ կեանք և ձգտումն, սուրբ գաղափար և ինքնընկղմումն»:

Այնուհետեւ աւելի և աւելի է բացւում անդունդ քրիստոնէութեան և բուդդայականութեան մէջ: Մենք քրիստոնեաներս, որ Աստուծոյ տուրք ենք ընդունում կեանքը, մենք որ մի փրկարար այցելութիւն ենք հաշուում, երբ տանջանքի միջոցով Աստուծոյ որդւոց շարքն ենք դառնում, — այս բոլորը բուդդայականի համար անտանելի մի չարչարանք է և այդ պատճառով նոքա միայն մի ցանկութիւն ունին, հրաժարուիլ կեանքի

քից և այն ամեն բանից, ինչ որ նորա հետ մեղ կապում է: Բուդդայականի ազատութիւնը բոլորովին ոչնչացման մէջ է: Մեղքի մասին մեր ունեցած հասկացողութիւնը, որ ըստ մեր մարդկային կամքի Աստուծոյ կամքին հակառակ լինելու մէջ է, կամքի վատ ուղղութիւնը, որից մենք կարող ենք ազատուել ու Հոգւոյ շնորհքով, ճգնաւոր Գոտամային հեռեողի համար, ի հարկէ, անհասկանալի է: Նորա համար մեղք է կեանքի ճշգրտումն ունենալը: Երանելի է այն անձը, որ կապանի իւր մէջ կեանքի ցանկութիւնը և արտաքին բոլոր ազդեցութեանց համար խուլ կը դառնայ: Վատթար է այն անձը, որի սիրտը բաբախում է սիրով և ոյժով, գործ կատարելու ցանկութեամբ և ստեղծելու, հիմնելու ձգտմամբ: Նա իւր նպատակից — Նիրվանից դեռ շատ հեռու է կանգնած: Այդ պատճառով բուդդայականը սկսում է մի կռիւ, որ հաղիւ թէ մարդ երբեկցէ սկսէր, կռիւ անձի, գոյութեան և եղելութեան դէմ: Ազատութիւնը պահանջում է անձի խեղտումն իւր ռիսկներով և առաքինութիւններով հանդերձ: Սէրը — նմանապէս կեանքի շրջաթայ է, ուստի կրօնաւորի, մուրացիկի գիտակցութիւնը պիտի բոլորովին օտար լինի նորա համար: Եւ եթէ այս ինքնասպանման մէջ սանձահարուած են մարդկային բոլոր յարաբերութիւնները դէպի կեանքը, Աստուած, ընտանիքը, հայրենիքը, սէրը և բախտաւորութիւնը, ազատութիւնը և զարգացումն ու աշխատանքի պարտքը, և եթէ յոգնած հոգին լի է ըթամիտ անտարբերութեամբ, — այն ժամանակ կրօնաւորը հասել է իւր փրկութեանը, սակայն առանց Աստուծոյ օգնութեան, թէեւ այդ հեշտ չէր կատարել, որովհետեւ ինքնազատութեան ճանապարհները լի էին փշերով: Կեանքի տանջանքի ճշմարիտ գիտակցութիւնն առաջին քայլն էր, երկրորդը — աշխարհից փախչելը, և ապա ինքնընկղմումն ինքնապաշտման, սանձահարումն, զոհեր և պարտականութիւններ կատարել, որ պահանջում էր ճգնաւոր Գոտամա — Բուդդան: Իսկ հոգին միայն այդ տանջանքով լի ճանապարհն անցնելուց յետոյ, հասնում է Նիրվանին: Բայց ի՞նչ է Նիրվանը: Այդ հարցին ինքը Բուդդան որոշ պատասխան չի տուել, թէեւ հին ճգնաւոր համայնքները հերիտիկոսութիւն են անուանում այն կարծիքը, թէ Նիրվանը «ուշիշ» է, այլ որ նա հոգւոյ գոյութեան շարունակութիւնն է, բայց և այնպէս մի հայեացք ձգելով այդ վարդապետի տեսութեան վերայ, ամեն բան պարզւում է: Այլ հերքում է Աստուծոյ և հոգւոյ գոյութիւնը, ով գոյութեան վերայ իբրեւ տանջանքի է նայում, ով կեանքի ձգտման մէջ մեղք է տես-

նում և ժրկութեան տակ իսպառ ոչնչացումը կեանքի, այդ տեսակ մարդու համար ներվանը կարող է լինել միայն բացարձակ «ոչինչ», հոգւոյ դոյութեան ընդհատումն: «Ոչնչից» ըսկսուեց բուդդայականութիւնը և իւր իմաստութիւնը վերջացնում է «ոչնչով»:

Նիհիլիստական այս ժիլիսոփայութեան նպատակի, այս արմատական անաստուածութեան համար մեր բարոյագիտութիւնը՝ իւր հեզ պահանջումներով՝ բարեփրտ և սիրալիր լինել գէպի թշնամիները, կարող է անձնասիրական մի միջոց համարուել: Երբոր մենք կարդում ենք. «մի փնտրիր այն, ինչ որ քեզ հաճելի է և աւելի քիչ այն, ինչ որ քեզ տհաճ է: Սէրը, որ անտեսանելի է, միայն ցաւ է բերում, որպիսի ցաւ զգում է մարդ չարը տեսնելիս, վիշտ ու դանգատը, բոլոր տանջանքներն առաջ են գալիս աշխարհի մէջ նորանից, որ մեզ հաճելի է, և որտեղ հաճոյք չկայ, չկան և նոքա: Այդ պատճառով այն մարդը, որի նպատակն է վշտերի և անմաքրութեանց առաջն առնել, չի կարող թոյլ տալ աշխարհի մէջ հաճելի որևէ բան» *). Եւ կամ թէ երբ մենք կարդում ենք արքայազն Վեսսանտարի (Vessantara) մասին, որ մի աղքատի կընծ և երեխաներին իւր մօտ է վերցնում և ապա ծիծաղելով վերադարձնում և դորա համար դովաբանւում է,—երբ արքայազն Կունալան տանում է առանց մարդկային բարկութեան և վշտի իրեն հեռ պատահած անարգարութիւնը, և համբերում է առանց բարոյական որևէ կայծ ունենալու ճշմարտի և ոչ ճշմարտի մասին,—այն ժամանակ այդպիսի բարոյագիտութիւնը չէ կարելի չանուանել բացասական, կրաւորական, վնասակար: Դէպի թշնամիներն ունեցած այդպիսի սիրոյ, բարեսրտութեան և համբերատարութեան հեռ, իւրաքանչիւր ոք գէպ իրեն վերին աստիճանի սառնասիրտ պիտի լինի, բթամիտ զգացումներով և կամ սառն շրջահայեցողութիւն պիտի ունենայ աւելի օգտակար եղբակացութեանց վերաբերութեամբ: Այսպիսի բարոյականութեան մօտ մենք պիտի յիշենք առաքեալի խօսքը. «և եթէ ես իմ բոլոր ունեցածս աղքատներին բաժանեմ և մարմինս կրակի մատնեմ, բայց սէր չունենամ, ոչինչ եմ» (Ա. Կորնթ. ԺԳ. 3): Ինչ էլ որ լինի, Բուդդան ոչ մի հասկացողութիւն չունի այն դրական, գործունեայ և ինքնուրաց սիրոյ, որի մասին մեր Փրկչի հոգով խօսում է Պօղոս առաքեալը: Բուդդան երբէք չստաց սիրել իւր թշնամիներին, բայց

*) Удана (Udana) 88.

միայն չատել նոցա: Այսպիսի կրաւորական և համբերութեան բութ բարոյագիտութիւն չէ կարող նման լինել և ծառայել իբրեւ լրումն այն կրօնի, որ իւրաքանչիւր մարդու տանում է Յիսուս Քրիստոսի խաչի մօտ, բարեխօսում է մեղաւորի թողութեան համար, պահպանում և վերանորոգում է անձնաւորութիւնը և փոխանակ ոչնչացնելու նորան, խոստանում է հոգուն ոչ միայն ապագայում յարատեւ գոյութիւն, այլ և ուսուցչի յարութեամբն երաշխաւորում է, որ ոչ մի բան աշխարհիս վերայ մեզ Աստծուց բաժանել չէ կարող: Բուդդայական նութիւնը չի կարող ապագայում խորտակել քրիստոնէութիւնը: Գուցէ, Բուդդայի վարդապետութիւնը իւր յոռետես բարոյագիտութեան ոյժով, շնորհիւ մեր ժամանակում գէպի կրօնն եղած սառնասրտութեան, իւր համար աւելի հետեողներ ձեռք կը բերի, բայց հէնց որ կը շարժուի մարդու խիղճը և կզգայ իւր պատասխանատուութիւնը Աստուծոյ առաջ, և կամ երբ հոգին իւր խորին և սրտագին ցանկութեամբ բաւականութիւն կը պահանջի, այն ժամանակ կը մերժուի նիհիլիստական, տկարութեամբ խեղտուած փիլիսոփայութիւնը, որը մարդուն ձգտում է Աստծուց զրկուած յաւիտենական դատարկութեան շարժման մէջ,—և մարդ կը վերադառնայ դարձեալ այն կրօնին, որ երկնքից է եկել մեզ երկինք տանելու համար: Աստծուց ստեղծուած հոգւոյ դորձնական, անբաւարար պահանջներն աւելի հաստատուն կը լինին, քան որեւէ մոլորուած ցնորամտի շահագործութիւնը: Եւ եթէ այժմ, աչքի առաջ ունենալով Բուդդայով գրաւուիլը Յիսուս նորից մեզ հարցնելու լինէր, «իսկ դուք ի՞նչ էք կարծում, ես ո՞վ եմ», այն ժամանակ ընչորը, ով որ եթէ նոյն իսկ մասամբ է զգացել: Նորա սիրոյ ազդեցութիւնը, Պետրոս առաքեալի հետ կը խոստովանեն. «Գուեա Քրիստոս, կենդանի Աստուծոյ Որդին» (Մատթ. ժ2. 15, 16):

Թարգմ. ռուս.

Ա. Վ.

